

О. Ноздрін,

аспірант кафедри теорії держави та права
Одеської національної юридичної академії

ДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ У ЗАГАЛЬНІЙ ТЕОРІЇ ПРАВА І ДЕРЖАВИ

Становлення сучасної правової парадигми у вітчизняній юриспруденції спонукає до перегляду проблем, які, здавалося б, давно вже вирішені. Йдеться, передусім, про проблему концептуалізації права [1].

Найважливіше завдання будь-якої науки полягає в тому, щоб всебічно вивчити, а потім виразити в поняттях і наукових визначеннях свій предмет. Поняття і їхні наукові визначення — це своєрідні згустки людської думки, що увібрали в себе знання про явища, їх властивості та ознаки.

Саме в поняттях, тобто способах відображення державно-правових реалій, в узагальненнях практики, теорія права і держави концентрує накопичені знання. Ці поняття повинні бути змістовними науковими абстракціями. Справді науковими вони стають, коли вірно відбивають загальні й необхідні ознаки таких складних, багатобічних і динамічних явищ, як держава та право [2].

Порушене у статті питання стосується проблеми методології сучасного українського правознавства, стан розроблення якого, як слушно наголошує В. Селіванов, «...вочевидь відстає...від потреб як сучасної практики державно-правового будівництва в країні, так і потреб розвитку вітчизняної юридичної науки, вдосконалення її власного методологічного арсеналу» [3].

Вітчизняна юридична наука перебуває на етапі системної трансформації. Системна трансформація у науці — це формування нової парадигми наукового знання, що супроводжується змістовним розширенням меж традиційної методології з урахуванням здобутків інших наук і, як наслідок, удосконаленням власної методології дослідження.

У переліку актуальних досліджень методологічних засад сучасного правознавства пріоритети відводяться системному пізнанню права [4]. Загально-визнано, що категорії є найважливішим інструментом пізнання у науці. Саме предметоутворюючі категорії у взаємодії з іншими категоріями і поняттями формують стійку систему наукових знань з потенційними можливостями розвитку.

Вивчення категорій і з'ясування понятійної структури теорії права з позицій діалектичної логіки допомагають удосконалювати інструментарій юридичної науки, а отже, збільшують можливості успішного вирішення завдань, які стоять перед нею. У зв'язку із цим проблема розмежування та виокремлення визначень, понять та категорій у категоріальному апараті теорії права виступає не просто як наукова, а як методологічна проблема юридичної науки.

Категоріальний апарат теорії права виражає й підсумовує отримані знання про право. Саме він надає якісну визначеність правовому науково-теоретичному мисленню, фіксує структуру фундаментальних знань про право й логіку їхнього розвитку, що проявляється у формуванні, зв'язках і системі основних юридичних понять — категорій.

Варто також помітити, що в юридичній науці протягом багатьох років висловлювалися сумніви в доцільності спеціального вивчення правових категорій і самостійної розробки понятійної системи теорії права. Сама постановка питання про пізнавальне значення юридичних понять розглядалася як данина формально-догматичному методу буржуазної юриспруденції. Але в міру усе більше глибокого філософського осмислення правознавством своїх теоретич-

них проблем ставало ясно, що подібна оцінка не витримувала зіставлення з висновками матеріалістичної діалектики про значення правильних, серйозних абстракцій і категорій у теоретичній, науково-пізнавальній діяльності.

Теоретикам і практикам, які спеціалізуються у правознавстві чи юриспруденції, важливо визначитися в ключових поняттях, термінах, і що особливо важливо — в базових категоріях. Адже чітке розуміння категорій — це володіння мовою відповідної суспільної сфери, галузі науки тощо. У правовій сфері без цього будь-яка тематична розмова, дискусія, спроби укласти договір чи вирішити проблему через судовий спір може нагадувати діалог сліпого з глухим. Фахівці мають не лише слухати і чути, а й розуміти один одного. На жаль, це поки що відбувається далеко не завжди.

Проте дуже часто наукове і буденне, побутове значення термінів суттєво різняться. «Категорія» — це інструмент наукового пізнання; концентратор, узагальнююча фіксація загальних та специфічних ознак тих чи інших явищ і процесів. Інакше кажучи, категорія — це узагальнене поняття щодо певних процесів і явищ. Правові (юридичні) категорії знаходять своє підтвердження в адекватних термінах (поняттях), тобто кожна категорія має визначитися понятійно, однозначним терміном.

Деякі відомі правознавці, як це не дивно, не вживають щодо тих чи інших базових теоретичних узагальнень слово «категорія». Замість цього почали останнім часом активно вживати вираз «терміно-поняття». Так, професор П. Рабінович одну зі своїх статей починає запитанням: «Що таке “право” або — іншими словами — які явища відображаються цим “терміно-поняттям”» [5]. На думку інших вчених, такий підхід є контрпродуктивним і може відіграти далеко непередбачувану негативну роль як у становленні методології юридичної науки у процесі системної трансформації, так і у перспективі втрати юридичними знаннями статусу наукових і сприйняття їх як таких, що не здатні

продукувати макротеоретичні конструкції, вкрай важливі для правотворення і правореалізації (особливо у сфері правозастосування) [6].

Зазначене непорозуміння спробуємо вирішити таким чином.

Звернемось до Філософського словника, який подає таке тлумачення поняття «термін». Термін (від лат. terminus — гранична межа, крайній, останній) — назва (ім'я) з відтинком спеціального (наукового) його значення, яке уточнюється у контексті якої-небудь теорії чи галузі знання. Термін є знаковим вираженням предмета. У науці смислове значення знака полягає у моделюванні раціональних побудов з метою досягнення однозначності існуючих термінів [7].

«Поняття» — це думка, яка відображає в узагальнюючій формі предмети і явища дійсності і зв'язки між ними за посередництвом фіксації загальних та специфічних ознак, у якості котрих проявляються властивості предметів і явищ та відношення між ними. Поняття опредмечуються, матеріалізуються як у мовній формі (в окремих словах), так і в результатах творчої діяльності людини [7]. У такому аспекті поняття виступає самодостатнім інструментом пізнання, але як один з елементів системи понять. Йдеться про те, що у понятті розкривається певний зміст, у якому інтегруються знання не тільки про зовнішні властивості об'єкта пізнання, а й внутрішні закономірності його існування.

Логічно-смислове поєднання слів «термін» і «поняття» дає чисто семантичну конструкцію під назвою «терміно-поняття», яка обслуговує вирішення видових питань, зокрема: що означає те чи інше поняття (термін) чи висловлювання, судження, як їх потрібно розуміти.

Проте власне будь-яке терміно-поняття за функціональними характеристиками покликане виключно позначити, окреслити предмет, але не спрямоване на організацію самого процесу пізнання. Отже, усі висновки, одержані у процесі пізнання, заснованому на «терміно-понятті», будуть поверховими через методологічну неспроможність у рамках та-

кого підходу поставити питання як про зміст, так і про сутність пізнаваного.

Наукові державно-правові визначення — це коротке й точне розкриття політико-правових понять. Вони мають велике значення й для теорії, і для правозастосовної практики. Нерідко питання про істотні ознаки якого-небудь юридичного поняття і його законодавчої дефініції (визначення) вирішує сам законодавець.

Стислість наукових визначень — їхнє достоїнство та недолік одночасно. Тому чим складніше те або інше державно-правове явище, тим з меншим успіхом можна виразити в короткому його визначенні все необхідне. Визначення в такому випадку набуває характеру лише деякого засобу первісної орієнтації в предметі, але розкрити повністю все конкретне даного явища не може. У подібних випадках застосовується кілька взаємозалежних дефініцій, що утворюють понятійний ряд [8].

Оцінка наукових понять як атрибутів пізнавального мислення не може бути іншою для юриспруденції. І в теорії права поняття виступають як логічна форма осягнення сутності правових явищ, як відбиття закономірного й особливого в правовій дійсності. Вони не апріорні, а адекватні колу об'єктивно існуючих правових явищ, являють собою результат синтезу правових подань, квінтесенцію юридичних знань. Правові наукові поняття — це змістовні, предметні образи, які відтворюють у мисленні (ідеально) об'єктивну суть реальних процесів правової дійсності й відносин, що існують у ній, і виражають специфічно правову якісну визначеність даних процесів і явищ [9].

У поняттях, які вироблені теорією права, відбивається необхідна предметна діяльність людей у правовій сфері громадського життя, їхні класові інтереси й цілі. Предметний зміст того або іншого юридичного наукового поняття містить у собі також спосіб пояснення й можливість більше глибокого осягнення сутності реального аналогу цього поняття в суспільному житті.

За формально-логічними ознаками

юридичні поняття можна підрозділяти залежно від їхнього змісту на конкретні, в яких явище мислиться в цілому (наприклад, право), і абстрактні, у яких виражається властивість явища або відношення між явищами (наприклад, правоздатність або юридична відповідальність), а залежно від об'єму — на одиничні, у яких мислиться одне явище (наприклад, Конституція України), і загальні, у яких відбивається сукупність однорідних явищ (наприклад, закон). В юридичній літературі не завжди точно проводяться ці розходження, хоча варто помітити, що загальні й одиничні юридичні поняття можуть бути як конкретними, так і абстрактними, і навпаки.

Серед понять, якими оперує правова наука, слід визначити субпідрядні поняття, тобто вони співвідносяться так, що обсяг одного поняття входить в обсяг іншого (наприклад, поняття «указ» і «державний нормативний акт»).

У логічному апараті будь-якої науки головне теоретичне навантаження несуть її основні, фундаментальні поняття — категорії. Їхній лад визначає систему знань у даній галузі науки.

В цій ситуації звернемося до змістовного тлумачення сучасною наукою поняття «категорія». Що ж таке категорія? Відповідь на це запитання почали шукати ще у Стародавній Греції, зокрема, особливу увагу йому приділив Арістотель, поглиблюючи і розвиваючи пізнання людини у сфері держави і права. Філософ присвятив цій проблемі однойменну працю [10], внаслідок чого тепер ми розуміємо термін «категорія» так, як його визначив Арістотель, оскільки старогрецьке слово «kategoria» означало у побуті «звинувачення», а на філософській мові Арістотеля термін «категорія» позначав основну, загальну ознаку, найбільше родове поняття, що не зводиться до іншого, бо «будь-яка сутність ... означає деяку (одну) дану річ» [11].

Відповідно до цього наступники і визначають категорію як «розряд, порядок чи відлік предметів, найбільш загальне і фундаментальне поняття, яке відбиває найсуттєвіші, всезагальні якості і

відносини предметів та явищ дійсності об'єктів світу та пізнання, найбільш загальні поняття, що виражають основні якості і закономірності явищ об'єктивної реальності і визначають характер науково-теоретичного мислення [12].

У літературі правові категорії визначаються як «змістовні, предметні наукові подання, що відтворюють (ідеально) у мисленні об'єктивну суть реальних процесів і відносин правової дійсності, що виражають специфічно правову якісну визначеність даних процесів і явищ». Запропоноване визначення уявляється вірним, якщо не зводить правові категорії виключно до «специфічно юридичної якісної визначеності». Такий підхід, на нашу думку, утримує слідчого від того, щоб при вивченні природи правових явищ вийти за межі їх властиво юридичних характеристик [13].

Практика використання термінів «категорія» і «поняття» показала, що в одних випадках вони розуміються як синоніми, а в інших — як такі, що знаходяться у відношенні повного взаємовиключення [14]. Протилежність, антиномічність вживання одних і тих же термінів приводить до постановки проблеми співвідношення понять і категорій або, скоріше всього, є вираженням такої проблеми. Ці терміни по змісту мають між собою спільні і відмінні риси. На нашу думку, спільне полягає в тому, що і перші і другі, якщо обмежитись рамками права, мають більш широкий характер. Відмінність же полягає в тому, що поняття як форма логічного мислення мають «права громадянства» в будь-якій конкретній науці. Категорії — це ті ж поняття без цього «права громадянства». Крім того, категорії мають більш ширший характер, бо вони охоплюють, тобто відображають як сферу мислення (нагадаємо, що поняття — це результат форми мислення), так і його об'єктивний зміст [15].

Однією з важливих атрибутивних властивостей категорії як інструмента наукового пізнання визнається системність (розгляд кожної окремої категорії первісно передбачає визначення її місця серед інших категорій, з якими вона пе-

ребує у тісному взаємозв'язку). Саме через цю властивість категорії не зводяться до понять. У понятті як інструменті пізнання змістовно акумулюються знання про основні якості і властивості предметів та явищ реальної дійсності, формування яких зумовлені чинниками різної природи. Як правило, тут процес пізнання починається з визначення (дефініції) або закінчується формулюванням такої. Категорія ж своїми функціональними характеристиками спрямована на організацію самого процесу пізнання, на виокремлення одного з його вузлових моментів, виявляє закони функціонування реальної дійсності через намагання розкрити сутність предмета в його динаміці та розвитку і, що важливо, у взаємодії з іншими явищами, які становлять певну цілісність. У такому аспекті категорія обов'язково є частиною системи категорій, котрі в органічній єдності дають підставу для кваліфікації набутих знань як наукових. Звичайно, один і той же термін може виступати і у ролі категорії, і у ролі поняття. Причому поняття може згодом трансформуватися у категорію, але при цьому суттєво змінюються його функції як інструмента пізнання. Необхідно зауважити, що кожне предметоутворююче поняття засноване на групі взаємопов'язаних категорій, а змістовна його інтерпретація означає виявлення категоріальної структури останнього. Все залежить від того, у рамках якої загальнонаукової парадигми і конкретної науки використовується це поняття. Відповідно і зміст категорії при збереженні її знака (тобто терміна) змінюється залежно від того, у зв'язку з якими категоріями вона перебуває.

На думку М. М. Розенталя, правові категорії — це згустки, «вузли» пізнання, бо в них виражаються найбільш важливі, суттєві риси, сторони явищ і предметів. З їх допомогою пізнання розкриває внутрішній зв'язок, єдність, суттєві відносини між явищами.

В. О. Тененбаум справедливо відзначає, що до системи категорій теорії права належать лише ті категорії, які максимально узагальнюють особливе, специфічне в об'єкті даної науки. Ка-

теорії є найбільш загальними поняттями, що характеризують даний об'єкт вивчення, а їх ступінь узагальнення не повинна виходити за межі даного об'єкта [16].

«Правові категорії, — підкреслює А. М. Васильєв, — найбільш глибокі, фундаментальні поняття, що є межею узагальнення і в якій-небудь галузі знань, і в правознавстві в цілому» [9]. Категорії теорії права, будучи гранично загальними в границях правознавства, вище понять інших юридичних дисциплін не тільки по своєму логічному рівні. Вони володіють також особливостями, пов'язаними з фундаментальним характером теоретичних правових знань. Саме в правових категоріях зафіксований загальний підсумок наукового пізнання об'єктивної сутності права як суспільного явища. Правові категорії використовуються для того, щоб виразити щире знання про правову сферу громадського життя, а категорії права виступають як зразок, державний масштаб поведінки людей і оцінки їхніх вчинків.

Тільки будучи взаємозалежними, об'єднаними в систему теорії права, правові категорії дають нам можливість уявити собі реальну картину правової дійсності, розкрити її істотні властивості, виявити особливості права в порівнянні з іншими суспільними явищами. Пізнання правової матерії розвивається від вивчення окремих її сторін і пов'язаних з ними проявів до пізнання цієї матерії як цілого, як сукупності властивостей і проявів. Це й відтворюється свідомістю як відносини й взаємозв'язки правових категорій. Відносини між правовими категоріями в підсумку повинні скласти теоретичну систему тому, що права дійсність, яка ними відбивається, сама є система взаємозалежних і правових явищ, що закономірно розвиваються, і процесів. Виразити систему внутрішніх зв'язків права, його природу можливо лише в системі правових знань.

Тому правові категорії не можуть розглядатися без урахування їхніх взаємозв'язків. Лише система категорій логічно конкретно виражає сутність права.

Формування нових категорій можуть мати місце тоді, коли вони: а) відбивають нові загальні процеси, відносини й закономірності, що виникають у державно-правовій дійсності; б) обґрунтовані, доведені й перевірені досвідом; в) за своїми якісними особливостями і рівню узагальнення можуть бути включені в понятійний лад правової теорії.

З наведеного вище аналізу можна зробити загальний висновок.

В основі будь-якої системи наукового знання лежить певний понятійно-категоріальний апарат, що обов'язково визначається специфікою об'єкта дослідження тієї чи іншої науки.

Категоріальний апарат теорії права виражає й підсумовує отримані знання про право, надає якісну визначеність правовому науково-теоретичному мисленню, фіксує структуру фундаментальних знань про право й логіку їхнього розвитку, що проявляється у формуванні, зв'язках і системі основних юридичних понять — категорій.

Поняття змістовно акумулює знання про основні якості і властивості предметів та явищ реальної дійсності, формування яких зумовлені чинниками різної природи. Так, процес пізнання починається з визначення (дефініції) або закінчується формулюванням такої. Категорія ж своїми функціональними характеристиками спрямована на організацію самого процесу пізнання, на виокремлення одного з його вузлових моментів, виявляє закони функціонування реальної дійсності через намагання розкрити сутність предмета в його динаміці та розвитку і, що важливо, у взаємодії з іншими явищами, які становлять певну цілісність.

Категорії є різновидом понять і являють собою основне стійке теоретичне ядро. Вони поступово виділяються з усієї сукупності як поняття найбільш загальні за об'ємом і можливостями продуктивного використання у пізнанні наукових явищ, а тому є найбільш значимими по своїй ролі у теорії права та держави [17].

Саме категорія забезпечує системність мислення, здатного осягнути пред-

мет як у його онтологічно-гносеологічній данності, так і у динаміці історичного розвитку. Предметоутворюючі категорії у взаємодії з іншими категоріями і поняттями формують стійку систему наукових знань з потенційними можливостями розвитку.

Категорії теорії права та держави є опорними пунктами, сходинками пізнання. Поява кожної нової категорії в ході розвитку пізнання не випадкова, а необхідна. Цей процес виникає тому, що пізнання, проникаючи все глибше в світ явищ, виявило нові всезагальні сторони і зв'язки, які вже не вкладаються в існуючі категорії і потребують для свого вираження і фіксації нових категорій. З'явившись, кожна нова категорія вступає в певні необхідні відносини і зв'язки з існуючими категоріями і таким чином займає своє особливе, обумовлене розвиваючим процесом пізнання місце в загальній системі категорій [18].

Ключові слова: категоріальний апарат теорії права та держави; правові категорії; теорія права та держави; системне пізнання права; понятійна структура теорії права.

У статті порушується питання проблеми методології сучасного українського правознавства. Вивчення категорій і з'ясування понятійної структури теорії права з позицій діалектичної логіки допоможе удосконалити інструментарій юридичної науки, а отже, збільшити можливості успішного вирішення завдань, які стоять перед нею. Проаналізовано методологічну проблему юридичної науки щодо розмежування та виокремлення визначень, понять та категорій у категоріальному апараті теорії права та держави.

В статье рассматривается вопрос проблемы методологии современного украинского правоведения. Изучение категорий и уяснение понятийной структуры теории права с позиции диалектической логики поможет усовершенствовать инструментарий юридической науки, а следовательно,

увеличить возможности успешного решения стоящих перед ней задач. Проанализирована методологическая проблема юридической науки относительно разграничения и выделения определений, понятий и категорий в категориальном аппарате теории права и государства.

The article raised the question of methodology problems contemporary Ukrainian jurisprudence. Learning categories and clarify conceptual structure theory of law from the perspective of dialectical logic, which will help improve the legal tools of science, and thus increase opportunities for successful solution of tasks standing before it. Analyzed methodological problem of legal science according the disengagement and separation of definitions, concepts and categories in the categorical apparatus of the theory of law.

Література

1. Дудченко В. В. Проблема концептуалізації права // Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр. — О. : Юрид. л-ра, 2005. — Вип. 24.
2. Алексеев. Теория государства и права / Алексеев. — 1998.
3. Селіванов В. До питання методології розроблення сучасної правової доктрини України // Вісник Академії правових наук України. — 2005. — № 2(41). — С. 15–26.
4. Проблеми методології сучасного правознавства // Вісник Академії правових наук України. — 1997. — № 1. — С. 143.
5. Рабінович П. Сучасне європейське праворозуміння // Право України. — 2006. — № 3. — С. 4.
6. Гудима Д. Актуальні проблеми філософії права (за матеріалами «круглого столу») / Д. Гудима, Т. Дудаш // Право України. — 2005. — № 5. — С. 151.
7. Мірошніченко М. Право: терміно-поняття, поняття, категорія // Право України. — 2006. — № 3. — С. 29.
8. Философский энциклопедический словарь. — М., 1983. — С. 681.
9. Васильев А. М. Правовые категории : методологические аспекты разработки системы категорий теории права / А. М. Васильев. — М., 1976.

10. Аристотель. Категории / Аристотель; пер. А. В. Кубицкого; ред., вступ. ст. и прим. Г. Ф. Александрова. — М.: Гос. социал.-экон. изд-во, 1939.

11. Чанышев А. Н. Аристотель / А. Н. Чанышев. — 2-е изд., доп. — М.: Мысль, 1987. — (Серия «Мыслители прошлого»).

12. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. В 4 т. Т. 2. И–О / Владимир Даль. — М.: Рус. яз., 1989; Категории материалистической диалектики / под ред. М. М. Розенталя и Г. М. Штрауса. — М., 1957; Малая советская энциклопедия: в 10 т. — Изд. 3-е. — М.: Большая сов. энцикл., 1960; Краткий словарь по философии / под общ. ред. К. В. Блаберга, И. К. Пантина. — 3-е изд., доработ. и доп. — М.: Политиздат, 1979.

13. Гойман В. И. Действие права (методологический анализ) / В. И. Гойман. — 1992.

14. Булатов М. А. Логические категории и понятия / М. А. Булатов. — К.: Наук. думка, 1981.

15. Конкин М. И. Проблема формирования и развития философских категорий: монография / М. И. Конкин. — М.: Высш. шк., 1980.

16. Тененбаум В. О. Держава: система категорий / В. О. Тененбаум. — С. 9–10.

17. Готт В. С. Категории современной науки (становление и развитие) / В. С. Готт, Э. П. Семенюк, А. Д. Урсул. — М.: Мысль, 1984.

18. Шептулин А. И. Система категорий диалектики / А. И. Шептулин. — М.: Наука, 1967.